

ORTA ASYA VE KAZAKİSTAN TARİHİNDE YARI GÖÇEBELİK*

T. A. Jdanko

Çev.: Serkan Acar**

Uzun süreden beri devam eden etnografya çalışmaları, Orta Asya ve Kazakistan'da yaşayan tüm halkları, birbirinin karşıtıymış gibi, göçebe çoban ve yerleşik tarımcı olarak ikiye bölmüştü. Ayrıca Eski Orta Asya Kültürü'nün sadece tarımla uğraşan halklar tarafından yaratıldığına inanılmakta idi. Hatta birçok tarihçi ve etnograf bu medeniyetin İran, Hindistan, Çin ve Arap memleketlerinden alınmış olduğunu kabul ediyordu. Sanki hayvancı göçebe boyların ve halkların tarihi misyonu engin çöllerde, bozkır bölgelerinde ve yarı çöl sahalarda yaşamaktı. Orta Asya'nın sınırları kuzey, batı ve güneybatıdaki vahalardan geçerek muazzam bir yarım daire çiziyordu. Göçebe Orta Asya kültürü genellikle olumsuz ve yıkıcı olarak telakki ediliyordu. Bu durum Orta Asya'nın tarım bölgelerine, göçebe "Barbarlar" tarafından sürekli olarak düzenlenen acımasız akınların bir neticesi idi. Barbarlar, şehirleri ve köyleri tahrip ediyor, sulama çalışmalarına zarar vererek yerleşikleri öldürüyorlardı.

Bazı yazarlar Doğu memleketlerinin tarihine karşı katı bir düşmanlık beslemekte ve "Göçebe-Yerleşik Mücadelesi"ne inanmaktadırlar¹.

Tarih ilminin gelişmesine paralel olarak özellikle [Sovyet] Cumhuriyet İlimler Akademileri ile Orta Asya ve Kazakistan'a ilişkin başka bilimsel kuruluşlar, Orta Asya ve Kazakistan'ın tarih ve etnografyasının izah edilebilmesi için gerekli olan bazı büyük teorik problemleri, daha kapsamlı olarak araştırma imkânına sahip olmayı başarmışlar ve özellikle de Bozkır

---

* T.A. Jdanko (Moscow): "Semi-Nomadism in the History of Central Asia and Kazakhstan", Trudı Dvatsat Pyatogo Mejdunarodnogo Kongressa Vostokvedov, Moskva 9-16 Avgusta 1960, Tom III, Sekstsia X,XI, XIII, Moskva, 1963, str.176-184

** Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Araş.Gör., Bornova-İzmir.

¹ V. İ. Maslskiy, Turkestanskiy Kray, "Rossiya" pod red. V.P. Semenova-Tanya-Şanskago, T. XIX, SPT., 1913, str. 273.

göçebeleri ile yerleşik kültür halkları arasındaki tarihi münasebetleri inceleyebilmişlerdir.

Arkeolojik araştırmalar, sadece eski zamanlardan beri Orta Asya yerleşik halklarına ait kültürün bağımsız bir gelişim göstermediğini kanıtlamakla kalmayıp bozkır halklarının adını kötüye çıkararak “*vahşilik*” ve “*medeniyetsizlik*” teorilerini de çökertmektedir. Bu durum Kazak, Kırgız ve Türkmenlerin sanat ve sanat tarihleri ile ilgili önemli bilimsel yayınlarda görülmektedir². Öte yandan bozkır halkları ile yerleşiklerin kültürel yönden birbirlerini etkiledikleri şüphesizdir. Orta Asya medeniyetinin merkezinde bulunan arkeolojik eserler, eski zamanlardan beri bozkır sahasında yaşayan “Barbarların” sanatındaki güçlü tesiri kesin ve apaçık bir şekilde göstermektedir.

Diğer taraftan, çekişmeler bir tarafa bırakılırsa barışçıl ekonomik ilişkilere dayanan “*Göçebe-Yerleşik*” münasebetleri, yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Bu tür ilişkiler, göçebelerin ilkel topluluk düzenlerinin çoğulcu ekonomiden ayrılarak sınıflı toplumların doğması sonucu meydana gelen sosyal bölünmüşlükten kaynaklanmaktadır. Göçebe çobanlar, tarımcı topluluklardan ayrılmadılar. Onlar arasında erken dönemlerden beri ticari ilişki vardı. Hayvansal ürünler, ekme ve el sanatlarının güzel örnekleri ile takas edilmekte idi³. Bu ticaret sadece şehir merkezlerinde ve kervan yolları üzerinde bulunan büyük zanaatkârların iskân ettikleri yerde yapılırdı. Eski ve Orta çağlara ait bu yerleşim birimlerinin harabeleri, şimdilerde sadece vahalarda değil, aynı zamanda bozkırın derinliklerinde ve çöllerde de keşfedilmiştir.

Tarım alanlarının, başıboş, kalabalık “*çapulcular*” tarafından yağma edildiği söylentisi büyük bir mübalağadır ve bu durum tarihi süreç içerisinde olumsuz bir etki yaratmıştır. Bununla birlikte konuyu daha geniş bir açıdan ele alırsak; Sovyet Orta Asya tarihçisi Yakubovski'nin haklı olarak belirttiği üzere: “*Her nerede yerleşik ve göçebe topluluklar yan yana yaşarlar ise; silahlı baskınlar, barışçıl ekonomik münasebetlere giden bir rol üstlenirler. Orta*

² Bakınız, örneğin: A.H. Margulan, , İz İstorii Gorodov u Stroitel'nogo İskusstva Drevnego Kazahstana, Alma-Ata, 1950; A. Margulan, T. Basenov, M.Mendikulov, Arhitektura Kazahstana, Alma-Ata, 1959; A.N. Bernştam, Arhitekturnie Pamyatniki Kirgizii, M.-L., 1950; G. A. Pugaçenkova, Arhitektura Yujnogo Turkmenstana Porı Rabovledeniya i Feodalizma “Turdı YUTAKE”, T. VI, M., 1958; V.A. Levina, D.M. Ovezov, G.A Pugaçenkova, Arhitektura Turkmenskogo Narodnogo Jilişı, “Turdı YUTAKE”, T. III, M., 1953, vs.

³ Materyalı Obedinennoy Nauçnoy Sessi, Pozvyaşennoy İstorii Sredney Azii i Kazahstana v Dooktyabrskiy Period, AN Uz. SSR, Taşkent,1955, Vıstupleniya na Sessi V.S. Batrakova (str.78), A.N. Bernştam (str. 111-112), S.P. Tolstov (str. 554-555); V.S. Batrakov, Hozyaystvennie Svayazi Koçevılı Narodov s Roossiey, Sredney Aziey i Kitaem, Taşkent, 1958

*Asya, Moğol ve Çin tarihleri bu hakikatler ile doludur*⁴. Orta Asya ve Kazakistan halklarının erken zamanlardan itibaren göçebe ve yerleşik olarak ayrılması ve bu topluluklar arasındaki karşılıklı ilişkilerin bilimsel açıdan farklı bir zemine oturtulma çabası çok önemli bir hadisedir. Esasen bu iki etnoğrafik ögenin yanında *yarı göçebe* kavramı da üçüncü bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bölgenin sahip olduğu kendine has çeşitlilik, Orta Asya ve Kazakistan'ı geliştirmiş; ekonomiye de oldukça müspet ve geniş bir işlev kazandırmıştır. Bu çeşitlilik günümüze kadar korunmuştur.

Bölgenin iktisadi coğrafyası ile ilgilenen araştırmacılar, bilimsel verilere dayanarak bölgedeki ekonomik çeşitliliğinin tarihi gelişimi üzerinde çalışırken, bu sahaya uygun olarak, Orta Asya ve Kazakistan'da 15 kadar tarımsal faaliyeti tespit etmişlerdir (Sadece üç envantere bakarak. Bunlar; Batı Kazakistan, Kara Kum-Kızıl Kum ve Doğu Pamirler'dir). Göçebeler ile çiftçiler ya da yerleşikler birbirleriyle karışarak veya yerleşik hayata geçerek rahata kavuşmuşlardır⁵.

Çağdaş etnografya, kendine has sınıflandırması ile insanların ekonomik faaliyetlerini "*iktisadi kültür*" şeklinde isimlendirmektedir. Bu sadece ekonomik ve coğrafi unsurları içermekle kalmayıp; hayat tarzı, eşya kültürünün özellikleri, iskân şekilleri, nakliyat, yiyecek vb. gibi geniş coğrafi koşulları ve ekonomik eğilimleri de gösterir⁶.

Orta Asya ve Kazakistan'ın sosyo-ekonomik yapısı, ilk olarak S. P. Tolstov'un Moskova Üniversitesinde verdiği "*Asya'nın Etnografyası*" isimli derslerde tarif edilmiştir⁷. Şimdilerde ise B. V. Andrianov, XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başlarını, gerçeklere dayanan sağlam deliller ile temellendirip, ayrıntılı olarak çalışmaya başlamıştır. [Bolşevik] İhtilali öncesi dönemde tespit edilen 13 doğal-iktisadi faaliyetten 6 tanesi yerleşik tarımcılara aitti. Göçebe çobanların sosyo-ekonomik faaliyetleri ise 3 şekilde idi. Bunlar; düz olmayan arazide yapılan ilkel tarım, sulu tarım (geniş nehir ağızlarında ve ilkbahar yağmurları ile yapılırdı) ve susuz tarımdır. Mevcut sosyo-ekonomik faaliyet alanlarından geri kalan 4 doğal-iktisadi yapı ise yarı göçebe tarımcı çobanlara aitti. Bunlar, düz olmayan sulak arazilerde ve nehir ağızlarında yapılan çiftçilik ile bozkır sahasındaki hayvan otlatma işini birleştirmişlerdi. Ayrıca sık sık balık avcılığı

⁴ B. D. Grekov, A. Yu. Yakubovski, Zolotaya Orda i Yiyo Padeniye, M., 1950, str. 28

⁵ Yu. G. Sauşkin, Geografiçeskie Oçerki Prirodi i Selskohozyaystvennaya Deyatelnost Naseleniya v Različnih Payonah, Sovetskogo Soyuza, M., 1947, str. 13-16, 273-421

⁶ M. G. Levin, i N. N. Çeboksarov, Hozyaystvenno-Kulturnie Turı i İstoriko-Etnografiçeskie Oblasti, "Sovetskaya Etnografiya", 1955, No: 4, str. 4-5

⁷ S. P. Tolstov'un sınıflandırması için bkz., Oçerki Obsey Etnografii, Vıp. III, Aziatskaya Çast, SSSR, M., 1959, str. 163-164.

da yaparlardı. Yarı göçebe topluluklar Harezm, Buhara, Taşkent, Murgab vb. şehirlerin tarımsal alanlarına yakın yerlerde ikâmet ettikleri gibi Amu-Derya, Sır-Derya, Talas, Çu ve Orta Asya'daki başka nehirlerin aşağı kısımlarındaki bölgelerde de görülmekte idiler. Başka bir yarı göçebe topluluk ise; susuz tarım ve küçük vahalarda yapılan sulu tarımı Orta Asya ve Kazakistan'ın platolarında, dağlık bölgelerinde yapılan hayvancılık ile birleştirmişti.

İktisadi özellikleri açısından Orta Asya ve Kazakistan halklarının etnografik karakteristiği tetkik edildiği zaman; bu halklardan pek çoğunun bugün dahi birbirlerini etkilediklerini söylemek için yeterince sebep gösterilebilir. Birtakım verilere göre; yarı göçebelerin ekonomik faaliyetleri, Rusya'ya katılmadan önce bile, tarımcı ve yerleşik toplulukların gelişim sürecini büyük oranda etkilemiştir. Bu çok eski Tacik tarımcıları (Örneğin; Tacik-Khardury, Güney Özbekistan'ın dağlık bölgesi Kuhistan ve Baysun'daki diğerleri) ve bazı Özbekler (Kuzey Harezm, Buhara Hanlığı, Semerkand Bölgesi vs.'nin yarı göçebe gurupları) tarafından bile tatbik edilmişti⁸. Kazakistan'ın büyük bölümünde (Semireçiye, Yedi Irmak, İrtiş Vadisi, Zaysan kıyıları, Sır-Derya'nın orta ve aşağı mecraları, Harezm vadisinin kuzey kesimleri ve kuzeybatı bölgesinde İrgız, Turgay ve Emba havzaları vs.) ve Fergana vadisi, Issık Göl havalisinde olduğu kadar Çu ve Talas nehirleri havzalarında da göçebe ve yerleşiklere sıkça rastlanmakta idi. Aynı iktisadî faaliyetleri Türkmenler de icra ediyorlardı. Onlar erken devirlerden beri sığır yetiştiriciliği ile tarımı birleştirmişler; bunu, *charva* (=çarva) ve *chomur* (=çamur) tabirleri ile tasnif etmişlerdir. Özellikle Kara Kalpaklar kendilerine has yöntemleri ile daha da derinleşmişlerdir. Aral gölü havalisinde, çoğu eski göçebelerin hayvancı ve balıkçı-çiftçi ekonomik faaliyetlerine delalet eden, pek çok eser bulunmuştur.

Belki de yeni araştırmalar, göçebe dünyasındaki daha fazla ayrıntıyı gözler önüne serecek; böylece yarı göçebe toplulukların kendine has özellikleri ve tarihi rolleri daha açık ve kesin olarak tespit edilebilecektir. Karl Marks'ın herkesçe bilinen, sağlam ve doğru delillere dayanan ifadesi ile "*Doğu dünyasının bazı bölgelerinde yerleşik hayat, bazı bölgelerinde ise göçebelik hüküm sürmüştür. Bunlar arasında büyük bir yakınlık vardır ve tarih boyunca birbirlerini etkilemiş olmalıdırlar*"⁹.

Etnografya, Orta Asya ve Kazakistan halklarının sistemli bir biçimde kesin hatlar ile göçebe ve yerleşik tarımcı olarak ayrılıp günümüze kadar gelmiş

⁸ B. H. Karmuşeva, Nekotorie Danne k Etnogenezu Yujnih i Zapadnih Raionov Uzbekistana, "Kratkie Soobşeniya İnstituta Etnografii", Vp., XXVII, 1957, str. 18-19

⁹ Karl Marks i F. Engels, Soç., T. XXI, str. 488

olduğunu kabul etmez. “*Yerleşik tarımcıların her zaman elde ettikleri ürünleri, göçebe çobanlara sunduğu görülmektedir*”¹⁰.

Orta Asya ve Kazakistan’da çeşitli yarı göçebe toplulukların, ortak etnografik özellikleri göz önüne alınır ise; aşağıdaki tablo ile karşılaşırız: Geniş alanlarda yapılan ve vasat bir gelişme gösteren sulu ve susuz tarım ile sığır yetiştiriciliği, bazı bölgelerde balıkçılık, çoğulcu bir ekonomi modeli oluşturuyordu. Dolayısıyla ekonominin karakteri doğaldı ve pazar payı göçebe çobanlarından daha düşüktü; çünkü göçebe çobanlar hayvanlarını engin arazilerde, vahalarda ve ticaret şehirlerinde özgürce dolaştırabiliyorlardı. Yerleşim düzensizdi; *yurt* bir çeşit evdi. Yerleşik toplulukların evleri birbirleriyle bağlantılı idi; ev araç gereçleri ve kapları da göçebe insanlarınki ile benzerdi. Beslenme biçimleri aynıydı (süt ve süttten elde edilen çeşitli ürünler). Halı dokumacılığı her evde görülen tipik bir el sanatı idi. Ataerkil toplumun ve boy teşkilatının bir gereği olarak, en azından göçebeliğin sürekliliği halinde, toplum ve aile hayatı kapalı bir özellik arz ediyordu. *Aul**daki insanlar, hem sığır yetiştiricileri hem de çiftçiler, boy halkının elle tutulur önemli unsurları idiler. Bu, XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başlarında görülen, sömürgeci ataerkil-feodal toplum şekillerinden idi¹¹.

Yarı göçebe toplulukların sosyal ve ekonomik yapıları, iptidaî göçebeler ile yerleşikler arasında o günlerde nadir olarak görülen bir değişim süreci içinde idi. Toplumun iktisadi yapısı ve yaşayış biçimi de göçebe çobanlarınkine benzer bir evrim geçiriyordu. Hatta XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başlarına kadar pek çok bakımdan onlardan daha geri idiler. Göçebe mallarını stoklamak ekonominin uzmanlık gerektiren bir şubesi gibiydi; bunların üzerinde “*bay*”lar, “*manap*”lar ve diğer zengin göçebeler imtiyaz sahibi idiler¹².

Orta Asya ve Kazakistan’ın yarı göçebe toplulukları, pek çok yönden ortak etnografik özelliklere sahip olmalarına rağmen gayr-ı mütecanis bir yapı arz ederler; ayrıca tarihi ve etnografik karakteristikleri bakımından iki farklı

¹⁰ S.P. Tolstov, *Genezis Feodalizma v Koçevih Skovomodçeskih Obşetsvah*, “İzvestiya GAIMK”, Vıp, 103, M.-L., 1934, str. 171

* Avul ya da Aul tabiri göçebelerin yerleşmelerine verilen ad olup bugün köy anlamını kazanmıştır (Çev. Notu)

¹¹ T. A. Jdanko, *Aulnaya Obşina u Karakalpakov*, “Materialı Obedinennoy Nauçnoy Sessi, Posvyaşennoy İstorii Sredney Azii i Kazahstana v Dooktyabrskiy Period”; Patriarhalno-Feodalny Otnoşeniya i Polyosedlogo naseleniya Sredhey Azii (Doklad), “Materialı Pervoy Vsesoyuznoy Nauçnoy Konferentsii Vostokovedov”, Taşkent, 1958, str. 628-638

¹² S. P. Tolstov, *Goroda Guzov (İstoriko Etnograficeskie Etyudi)*, “Sovetskaya Eynografiya”, No: 3, 1947, str. 89-100; *Vıstuplenie na Nauçnoy Sessi, Posvyaşennoy İstorii Sessii, Posvyaşennoy İstorii Azii i Kazahstana v Dooktyabrskiy Period*, “Materialı Obedinennoy Sessii...”, str. 554-555; V. S. Batrakov, *Pozvaysvennie Svyazi Koçevih Narodov...* str. 17 i sl.

büyük gruba ayrılırlar. Bunlardan birincisi; bozkırdan komşu bölgelere ve vahalara göç edip yerleşerek, uygarlaşan göçebe çobanlardır. Bu nevi-i şahsına münhasır topluluk, genellikle tarih literatüründe çok iyi bilinen yarı göçebe halklara işaret etmektedir. Komşu bozkır bölgelerinden gelen, büyük ve küçük boyların en eski zamanlardan beri yerleşik tarımcılar arasına katılıp ikâmet ettikleri de malumdur. Bu fatihler, birçok kez sulak arazileri koloni haline getirip, çevredeki topluluklardan şulu tarım metotlarını öğrenerek yerleşik hayata geçmişlerdir (Örneğin; Harezmi'nin kuzeyindeki Özbekler). Diğer etnoğrafik topluluk ise; birkaç yüzyıl içerisinde yerleşik hayatı benimseyen halklardır. Onlar hâlâ yarı göçebedirler. Bu topluluklar Özbeklerin soyundan geldiklerini bildiğimiz Deşt-i Kıpçak kabileleri (Lokais [=Lokaylar?], Kıpçaklar, Dürmenler) ve daha eski Türk boylarıdır (etnoğrafik yönden Türk olan topluluklar; Karluklar, Barlaslar vs.).

Onların yaşam biçimleri ve etnoğrafik karakteristikleri, vahaların eski topluluklarının (Sartlar) halefleri olan Özbeklerinkinden büyük ölçüde farklıdır; ayrıca kültürel hayatlarına pek çok göçebe adeti girmiştir.

Burada bahsettiğimiz ilk topluluk belki de, az sayıda sığır sahibi ya da hiç malı olmayan ve birkaç on yıl önce, Ekim Devrimi sürecinde yerleşik hayata geçen yoksul Kazakları da kapsamaktadır. “*Yatuk*” adı verilen bu tarımcı topluluklar, özellikle XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başlarındaki göçebe Kazak aullarından büyük ölçüde farklıdır.

Daha büyük ve daha kalabalık olan diğer yarı göçebe topluluğun büyük çoğunluğu ise; Türkmenler, Kara Kalpaklar, Aral Gölü sahası Özbekleri ve antik çağlar ile ortaçağ boyunca, sahip oldukları iktisadi-kültürel yapı sayesinde hâkim konumundaki halklar ve boyların halefleri olan, Sır-Derya Kazaklarının bir bölümünden meydana gelmişlerdir. Bunlar; çöl, bozkır sahaları, göl ya da nehir kenarları ve çöle benzeyen geniş deltalarda oturuyorlardı. Belki de onlar, Bronz çağı sakinlerinin ekonomilerini oluşturan hayvancılık, tarım ve balıkçılıktan oluşan eski gelenekleri tevarüs etmişlerdi. Balıkçılık ve hayvan gütmünün yanı sıra, eski zamanlardan beri topraktan eşya yapmasını biliyorlardı. Bataklık kurutma sanatını ve tarım yapmak için gerekli olan su kaynaklarını kullanmayı da öğrenmişlerdi. Ayrıca aşırı yağışlar neticesinde taşan göl ve nehirleri kontrol ediyorlardı. Bölgenin doğal ve iktisadi koşulları sert ve değişkendi. Onların yaptığı tarım ise düzensizdi; dolayısıyla bölgeden bölgeye farklılık arz ediyordu. Levşin, XIX. yüzyılın başlarında Sır-Derya havzasındaki Kazaklar hakkında şunları yazıyordu: “*Tarım, onları yerleşik bir halk*

yapmıyordu”¹³. Her zaman doğal felaketler ile karşılaşabilirlerdi (sel, su seviyesinin yükselmesi, göllerin kurumması vs.). Bu göçebeler yurtlarını ve diğer eşyalarını taşıyabilir ya da yerlerini değiştirebilirlerdi; temel uğraşları geleneksel olarak, eski zamanlardan beri iyi bildikleri hayvancılık ve balıkçılıktı.

Türkmenlerin, Kara Kalpakların ve Sır-Derya Kazakları'nın tarihleri, ekonomilerindeki dalgalanmalara, sığır yetiştiriciliği ve tarımdaki yeteneklerine veya yerine, zamanına göre başka faaliyetlerine işaret eden bol miktarda örnekler ile doludur.

Sığır yetiştiren yarı göçebe toplulukların kendilerine has özelliklerinden birisi de sürülerinde çok sayıda büyük baş hayvanın bulunmasıdır; dolayısıyla yetiştirdikleri ürünler arasında darı büyük bir öneme sahiptir. Aral Gölü sahasında taşıma araçlarına “araba” adı verilirdi; çöllerde ise deve ve atlar kullanılırdı. Deniz kıyısında yaşayan Türkmen ve Kara Kalpak boyları kendilerine özgü balıkçı kayıkları da yapmışlardı.

Yarı göçebe toplulukların, başlangıçtan beri var olan çoğulcu ekonomik sistemleri ile kendilerine has etnoğrafik özellikleri büyük bir merak uyandırmıştı. Aral Gölü sahası ve kuzeydoğu Türkmenistan, Orta Asya'nın en önemli bölgesini oluşturuyordu. Sovyet Bilimler Akademisi yirmi yılı aşkın bir süre önce, Harezmi Arkeolojik ve Etnoğrafik Araştırma Gezisi ile Aral Gölü sahasında incelemeler yaptı; bu iktisadi-kültürel yapı ilk defa S.P. Tolstov tarafından keşfedildi ve *The Ghuz Cities (Oğuz Şehirleri)* isimli çalışmasında onu tanımladı¹⁴. Tolstov, bu bilimsel araştırmasında son arkeolojik veriler ile Kazalinsk¹⁵ yakınlarında bulunan, Sır-Derya halindeki *Quyuyq-qala* ve *Quyuyq-Kesken-qala* isimli eski yerleşim birimlerine ait gözlemlerini; El-İdrisî, Kaşgarlı Mahmud ve diğer XI. yüzyıl müelliflerinin verdiği bilgiler ile karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Tolstov, Aral bölgesinde bulunan Türk boyları arasındaki hâkim iktisadi modelin, ortaçağ başlarındaki atalarından tevarüs edildiği sonucuna varmıştır. Eski göçebeler, yerleştikleri bu bölgede yarı göçebe yaşam tarzı ile bütünleşmişlerdi. Örneğin Oğuzların taşınabilir evleri vardı. Ayrıca oturdukları meskenleri de sağlamlaştırırlardı. Tolstov buluntuları inceledikten sonra, aynı çağda yaşamış başka göçebe topluluklar hakkındaki mevcut bilgileri karşılaştırmış; Aral bölgesi Oğuzları, çiftçi-balıkçı Hazar yarı göçebeleri ve Hakas (Yenisey-Kırgız) bölgesinde sulu tarım yapan boyların ekonomik faaliyetleri arasında büyük benzerlikler tespit etmiştir. O, Kara Kalpakların

¹³ A. Levşin, O Pisanie Kirgiz-Kaysaçih ili Kirgiz-Kaisatskih Ord i Stepey, Ç. III, SPB., 1832 g., str. 199-200

¹⁴ S. P. Tolstov, op. cit., str. 70-71, 99-100

¹⁵ Ibid., str. 57-70

iktisadî düzeninde, Orta Asya'nın eski ekonomik modelinin karakteristik etnografya kalıntılarını bulmuştur¹⁶.

Tarihi süreç içerisinde Aral Gölü sahasında, göçebe bozkır boyları arasındaki ekonomik düzen ve yaşam tarzı hakkında yeterince yazılı kaynak olmasa da, yarı göçebelilerin hâkim unsur olduklarına dair ikna edici tarihi, arkeolojik ve etnografik deliller bugün mevcuttur. Bronz çağı'nın ilkel, çoğulcu ekonomi gelenekleri antik çağın "vahşi" yarı göçebe kavimleri olan Saka-Massagetler'e geçmiştir (Akça Derya ve eski Yeni Derya'nın aşağı mecralarında Kokchatengiz Culture [Gökçe Göl=Hazar Denizi Kültürü] bulunmaktaydı)¹⁷. Kendilerine has kalelerin ve iskân yerlerinin inşasında, görkemli mezarların düzenlenmesinde "*apasiacae*" kullanılırdı (Kırık Rabat, Babiş Molla, Belendi)¹⁸ ve *Quvan* Derya kıyılarında, halka açık büyük evleri ile dikkat çeken; duvarları arasına sığır ve at kemikleri konularak takviye edilmiş, Yedi Asar Kültürü olarak bilinen "*Tokhari*" vücuda getirilmişti. Keşfedilen bu evlerde stoklanmış arpa, tahıl taneleri, olta için kullanılan kanca ve kurşun ile balık ağı bulunmuştur¹⁹.

Yapılan kazılarda ele geçen Kuşan-Eftalit kültürüne ait kalıntılar, M.Ö. I. bin yılın başlarını ve ortalarını takip eden tarihi sürecin karakteristik özelliklerini taşırlar. Bunlar arasında bir Boy Beyi'nin karargâhı olan Barak-tam Kalesi (IV. yüzyılın sonları V. yüzyılın başı) kerpiçten yapılmış; ancak bununla birlikte zemin, tavan ve merkezdeki avlu, göçebelilerin *yurt* düzenleri örnek alınarak tasarlanmıştır. Bu kalede Kara Kalpak ve Kazak halılarının doku karakterine çok benzeyen bazı halı parçaları bulunmuştur. Barak-tam sahasının ekonomik yapısında, sığır yetiştiriciliğinin hâkim unsur olduğunun bir belirtisi de mimari üslupta kullanılan kavisli tuğlalar ile seramik parçalarının yerine kullanılan, evcil hayvan kemiklerinin birbirinden ayrılmasıdır. Bununla birlikte şehrin yakınındaki sayısız yerleşim birimleri, tarlalar ve sulama çalışmalarına ait kalıntılar tarımın önemini göstermektedir²⁰.

¹⁶ Ibid., str. 75

¹⁷ S.P. Tolstov, Horemnskaya Arheologo-Etnografiçeskaya ekspeditsiya 1955-1956 gg., "Sovetskaya Arheologiya", No: 1, 1958, str. 109

¹⁸ S. P. Tolstov, Po Sledam Drevne-Horezmiyskoy Tsivilizatsii, AN SSSR, M.-L., 1948, str. 56-58, 98-99; Varvarskie Plemena Periferii Antiçnogo Horezma Po Noveşim Danım, "Materialı Vtorogo Soveşaniya Arheologov i Etnografov Sredney Azii" AN SSSR, M.-L., 1959, str. 143-149

¹⁹ S. P. Tolstov, Raboti Horemzskoy Arheologo-Etnografiçeskoy Ekspeditsii, AN SSSR v 1949-1953 gg., "Turdı Horezmskoy Ekspeditsii", Vip. I, M., 1959, str. 81-95

²⁰ E. E. Nerazik i M. S. Lapirovo-Skoblo, Raskopki Barak-Tama I v 1956 g., "Materialı Harezmskoy Ekspeditsii", Vip. I, 1959, str. 81-95

Kushkana-tau dağlarında bulunan ve Quyuq-qala'yı da kapsayan, Kuşan-Eftalit boylarına ait birkaç başka şehir ile ilgili çalışmalar yapılmış; burada tuğla evlerin yanında yine tuğladan inşa edilmiş daire biçimindeki yapılara rastlanılmıştır. Bunların yapımında *yurt* model olarak kullanılmış olmalıdır. Kazılarda ele geçen buluntular hayvancılık, tarım ve el sanatlarının yerel meslekler olduğunu ispatlamıştır. Fakat Barak-tam yerleşim birimindeki seramikleri yalnızca buradaki zanaatkarlar yapmamıştır. Ele geçen halı parçalarının çoğu, Bronz çağının karakteristik eski çizimleri ile şekillenmiş veya tipik göçebe motifleri ile süslenmiştir²¹.

Bu dönemdeki iskân birimlerinin pek çoğunda, Kuşan-Eftalit tabakasının üzerinde bulunan katmanlar, Ortaçağın yarı göçebe Türk bozkır halklarını hatırlatmaktadır. Buna ek olarak berkitilmiş Oğuz şehirlerinde (Yengikent, Cend, Quyuq-qala, ve Kazalinsk civarındaki Quyuq-Kesken-qala), son iki yıl içerisinde, Yeni Derya kıyılarında Oğuz köy yerleşim birimleri keşfedilmiş ve incelenmiştir. Bunların hayvancılık, tarım ve el sanatları endüstrisini birleştirdikleri kanıtlanmıştır (İrkıbay ve Murzali vs.).

1953 yılında, Uigaraq tepesinin güneyinde keşfedilen XII. ve XIV. yüzyıllara ait yerleşim birimleri çok ilgi çekicidir. Burada küçük bir el sanatları merkezinin yıkıntıları, kerpiç evlerin kalıntıları ve sokakların izleri görülmektedir. Bu iskân yerinin sağ tarafındaki kanallar ve otlaklar iyi korunmuştur. Pek çok ortaçağ Harezmi şehri harabesinin yerini otlaklar almıştır. Sadece daire biçiminde bir *yurt* ve onun etrafındaki araziler açıkça görülmektedir. Bu şehirlerde ve arazilerde Oğuz Türklerinin kendilerine özgü çanak çömlek imalâthanelerine rastlanabilir.

Etnografya İnceleme Kurulu tarafından yarı göçebelere ait toplanan bu malzemeler, eski ve orta çağlar Aral Gölü havası halkları olan, Türkmenler, Kara Kalpaklar ve Kuzey Harezmi'de bulunan Özbeklerin torunlarının yapacağı tarihî, iktisadî ve kültürel araştırmalar için de önemli bir kaynak olacaktır. Bu yarı göçebeler yıllarca emek harçayarak, ortaçağın sonlarına doğru (XV.-XVII. yüzyıllar) Saryqamysh'da [Sarıkamuş], Türkmenler ve Khidir-eli [Hıdırelî] boylarının yaşadıkları yerlerde, su kemerleri ve yalaklar yaptılar; ayrıca su çıkarma yöntemleri ile kendilerine has bir sulama sistemi geliştirdiler. Onlar topraklarına Sarıkamuş'ın temiz göllerinden su da getirdiler. Bu yapılar şimdilerde dahi mevcuttur. Bölgede yarı göçebe topluluklara ait çadır halkaları,

²¹ E. E. Nerazik, Yu. A. Rapoport, Quyuq-qala, "Materialı Harezmskoy Ekspeditsii", Vıp. I, 1959, s. 128-142

çömlek yapımında kullanılan araçlar, demir ocakları, ekmek yapılan fırınlar, değirmen taşları ve başka ev aletleri de bulunmuştur²².

Daha geç dönem ile alâkalı (XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyılın başları) yarı göçebe hayvancılarının (Türkmenler ve Kara Kalpaklar) maddi kültürüne ait kalıntılar, onların terk ettikleri iskân yerlerinde bulunmuştur. Önceleri arazilerini suladıkları nehirler ve dereler kuruduğu için onlar arazilerini boşaltmak zorunda kaldılar; bugün Deryalık, Yeni Derya ve daha başka nehirlerin kuru yatakları çöller arasında uzanmaktadır. Bu son döneme ait şehirler arkeolojik ve etnografik kurullar tarafından ortaklaşa çalışılmıştır²³.

Sonuç olarak yıllardır Kara Kalpak, Türkmen ve Kuzey Özbek Kurulları tarafından, bugünkü Kara Kalpak Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti halkı ve *Tashauz* bölgesindeki Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti halkı arasında yapılan araştırmalar şunu göstermiştir; yarı göçebe yaşam tarzının ve *aul* hayatının nev-i şahsına münhasır pek çok özellikleri vardır. Ayrıca tarihi süreç ve doğal koşullardan dolayı, münferit boylar geleneklerini XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başlarına kadar sürdürerek çoğulcu ekonomik modele geçmek için çaba sarf etmişlerdir. Yapılan tetkiklerin birçoğunun sonucu yayımlanmıştır²⁴.

Yapılan araştırmalar, Kara Kalpak Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Kongrat, *Takhtaquyr* ve Muynak bölgeleri ile Ugra, Karaşar ve Aral Gölü üzerindeki adalarda yaşayan Kazaklar, Kara Kalpaklar ve Kuzey Harezm Özbekleri arasında iktisadi ve sosyal yönden benzerlikler bulunduğunu ortaya çıkarmıştır.

Kara Kalpaklar ile Alim Kazakları arasında da sahip oldukları kültür ve yaşam tarzı bakımından, büyük benzerlik bulunduğunu özellikle vurgulamak gerekir.

Son zamanlarda yapılan arkeolojik ve etnografik araştırmaların bize sunmuş olduğu çok sayıdaki ikna edici delillere rağmen yarı göçebelik hâlâ önemli bir sorun olarak durmaktadır. Dolayısıyla sadece Aral Gölü ve Harezm sahaları değil; Orta Asya ve Kazakistan'ın tüm bölgelerini incelemek ve daha fazla çalışmak gerekmektedir.

²² S. P. Tolstov, A. S. Kes, T. A. Jdanko, İstoriya Srednevekiego Sarakamışskogo Ozero, "Voprosi Geomorfologič i Paleografi Azii", M., 1955; sulama hakkında bkz. Str. 54-71

²³ B. V. Andrianov i G. P. Vasilev, Opit Arheologo-Etnografičeskogo İzüçeniya Pokinutih Turkmenskikh Poseleniy XIX. v., "İzvestniya AN Turkmenskoy SSR", 1957, No: 2; B. V. Andrianov i G.P. Vasilev, Pokinute Turkmenskie Poseleniya XIX. v., Horezmskom Oazise, "Kratkie Soobşeniya İnituta Etnografii AN SSSR", Vıp. XXVIII, 1958; V. İ. Vaynberg, K İstorii Turkmenskikh Poseleniy XIX. v., Horezme, CE, 1959, NO: 5

²⁴ Turdı Horezmskoy Ekspeditsii, T.T. I (1952), II, III, (1958),- Materialı Horezmskoy Ekspeditsii, Vıp. I. (1959), Vıp. IV, (1960)